

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyi Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Kovács Janka, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
160. évfolyam (2026) 3. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNETI NYELVÉSZET ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

<i>Hoffmann István: Bevezető</i>	403
<i>Hoffmann István: Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei</i>	405
<i>Rácz Anita: Helynévmintázatok történettudományi és régészeti kapcsolatai</i>	417
<i>Tóth Valéria: Anonymus és a történeti helynév-rekonstrukció</i>	433
<i>Póczos Rita: 11. századi írott források a helynév- és nyelvtörténeti vizsgálatokban</i>	445

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi Zsolt: Piacközpontosodás Magyarországon 1720 és 1828 között</i>	453
<i>Buzgó Gábor: Aprózódó földek, gyarapodó gazdák. A birtokstruktúra átalakulása a bihari Nagylétán 1864 és 1910 között</i>	501
<i>Horváth Gergely Krisztián – Tompa László: A Grundherrschaft–Gutsherrschaft fogalompár recepciója a magyar társadalom- és gazdaságtörténetben a két világháború között</i>	541

KÖZLEMÉNY

<i>Mátyás Zoltán: Főváros és fürdőváros. Budapest szerepvállalása Szovéta idegenforgalmának fejlesztésében (1940–1944)</i>	565
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Lakatos Bálint (közreadja): Habsburg-diplomaták Magyarországon (1521–1526) I–II. (Csermelyi József)</i>	591
<i>Ament-Kovács Bence: Uradalom és plébánia. Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon (1699–1767) (Gözszy Zoltán)</i>	594
<i>Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca (Bodrogi Ferenc Máté)</i>	597
<i>M. Lovas Krisztina: Márciusok Ferenc József Magyarországon. Egy 1848-as ünnep anatómiája (Cieger András)</i>	600

<i>Ujváry Gábor: Antiszemita zsidómentők? Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei (Hammerstein Judit)</i>	602
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	607

Rácz Anita

HELYNÉVMINTÁZATOK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÉS RÉGÉSZETI KAPCSOLATAI*

A helynévtörténeti kutatások során bebizonyosodott, hogy egy jól körülhatárolt területről származó, megfelelő terjedelmű névanyag vizsgálata lehetőséget teremthet névtörténeti, névföldrajzi következtetések levonására. Az eddig elvégzett hasonló elemzések tanúsága szerint egy-egy terület névkincse más területekétől eltérő sajátosságokat is mutathat. A nyelv általános névkeletkezési szabályainak megfelelően kialakult névrendszeren belül a részben specifikus szabályok alapján létrejött helynevek önálló részrendszert alkotnak, s az általuk megrajzolt onomasztikai képek egymás mellé illesztésével – egy puzzle-képhez hasonlóan – fokozatosan mutatkoznak meg a vizsgált korszak magyar helynévrendszerének területi jellegzetességei. A korábban folytatott hasonló célú vizsgálatok jellemző térbeli keretét a középkori vármegyék jelentették. A közelmúltban azonban olyan településnév-vizsgálatok indultak meg, amelyek eredményei arra utalnak, hogy a névrendszerekben mutatkozó jellemző eltérések, azaz a jellegzetes névalkotási minták és az ezek alapján körvonalazódó jelenséghatárok – a nyelven kívüli meghatározó körülmények közül a területiség szempontját előtérbe helyezve – sokkal inkább kapcsolhatók a természeti földrajzi, vízrajzi és domborzati sajátosságokhoz, a természetes táji tagoltsághoz, mint a mesterségesen létrehozott területi egységekhez.¹ Ezen újabb kutatások az egyes névrendszerek különbségeinek, az úgynevezett névmintázatok (névjárások) kialakulásának az okát a nyelven kívüli, külső körülmények közül – az idegen nyelvű környezet hatása és a migráció mellett – a természeti földrajzi környezettel nagy mértékben összefüggő településtörténeti tényezőkben látják. Jelen munkám e gondolat köré épül.

A Sebes-Körös bihari vízvidéke

Az alábbiakban bemutatott névmintázat-vizsgálatot az általam több munkában is visszatérően tárgyalt Bihar vármegye településtörténeti szempontból központi részére vonatkozóan végeztem el. A vármegye gazdag vízrendszerének legjelentősebb folyója a megye középső részén kelet–nyugati irányban folyó, így a vármegyét szinte két részre tagoló Sebes-Körös. Vízrajzi tekintetben a tőle északra fekvő

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

¹ Lásd *Hoffmann István*: Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 49–88.; *Uő*: Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. Magyar Nyelvjárások 57. (2019) 5–29.

vidéket a vele párhuzamosan folyó Berettyó és mellékvizői, a tőle délre elterülő területet a szinte ugyancsak párhuzamosan haladó Fekete-Körös és a hozzá kapcsolódó vízfolyások határozták meg. A hegyekből alacsonyabb dombvidéken át érkező Sebes-Körös Várad környékén érte el a megye alföldi jellegű területét, ahol lelassulva, több kisebb ágra szakadva sokszor szinte meder nélkül árasztotta el vízzel a környező területeket, létrehozva a megye nyugati vidékén elterülő nádas és mocsaras jellegű Sárret (Kis- és Nagy-Sárret, utóbbi a középkorban Nagy-Sár) térségét (1. ábra).

1. ábra: A Sebes-Körös vizsgált vidéke a Kárpát-medencében

Forrás: M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által készített *A Kárpát-medence vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt* című térkép (Bp. 1938) alapján.

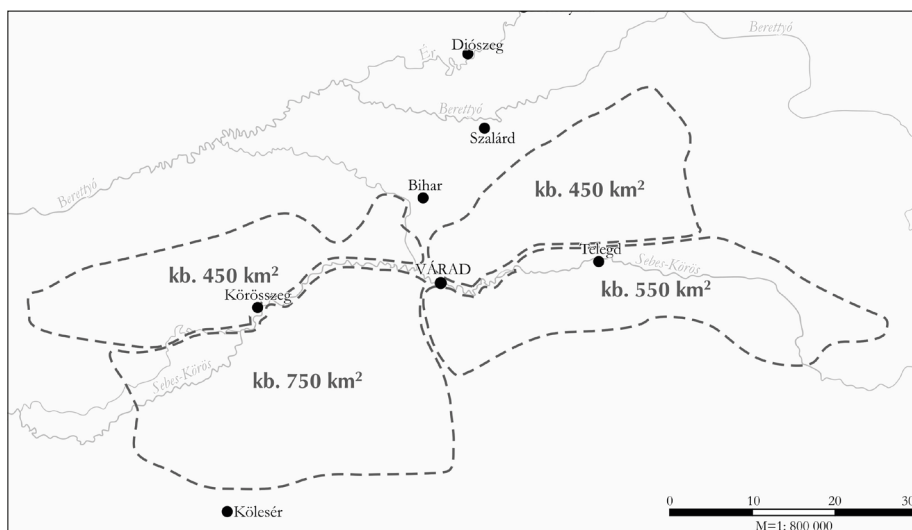
A Sebes-Körös mentén fekvő települések tehát az eltérő domborzati viszonyok következtében eltérő körülmények között jöhettek létre: a folyó felső szakaszának jobb partja mentén Várad vonaláig dombság húzódott, a bal partját egy szélesebb síkvidéki sáv követte. A természeti adottságok azonban Váradnál megváltoztak, így innen számítható a Sebes-Körös alsó folyása. A Berettyó felőli jobb oldalán húzódó alföldi jellegű területet Körösköznek nevezték, amelynek folytatása a megye nyugati határa felé a Nagy-Sárret mocsaras vidéke. A Sebes-Körös bal partjának Fekete-Körös felőli széles sávját Kölesér néven ismerték, amelynek domborzati, táji jellemzői hasonlóak a jobb part vidékének adottságaihoz.

A következőkben e meghatározó jelentőségű folyó völgyének ómagyar kori helynévanyagát megvizsgálva arra teszek kísérletet, hogy a településnevek néhány strukturális, kronológiai és szemantikai sajátosságának figyelembevételével rámutassak a Sebes-Körös menti területek névmintázatainak néhány eltérő jellemzőjére. Az így kialakuló kép tanulságait pedig végül igyekszem összevetni a Sebes-Körös vidékének régészeti kutatások által megismert eredményeivel.

A Sebes-Körös vidékének régiói

A vizsgálathoz a folyó folyása mentén a természeti viszonyokat alapul véve négy területet különítettem el: a Sebes-Körös alsó és felső folyását, illetve a két szakasz jobb és bal parti vidékét. A településnevek száma a jobb parton az alsó és felső folyás mentén fekvő települések tekintetében kiegyenlített (65:68), a bal parton azonban a települések és így a névalakok száma is magasabb (83:119). (A régiókat a továbbiakban az alábbi rövidítésekkel fogom jelölni: AD = Sebes-Körös alsó folyásának déli, bal partja; AE = Sebes-Körös alsó folyásának északi, jobb partja; FD = Sebes-Körös felső folyásának déli, bal partja; FE = Sebes-Körös felső folyásának északi, jobb partja). Az alábbi térkép a négy kijelölt régió területét mutatja (2. ábra).

2. ábra: A Sebes-Körös vidékének vizsgált régiói

A térképet az általam megadott adatok alapján Nagy Béla készítette.

Település(nev)ek feltűnése a Sebes-Körös völgyének négy régiójában

A vizsgálat során elsőként azt célszerű áttekinteni, hogy a fentebb bemutatott négy régió településnevei milyen időbeli eloszlásban jelennek meg a forrásokban.

A Sebes-Körös menti régiókban fekvő települések elnevezései ugyan nem alkotnak kiemelkedően gazdag névanyagot, névkorpuszuk mérete azonban egyértelműen lehetővé teszi a régiók saját névrendszereinek, névmintázatainak a megrajzolását és összevetését.

E gyenge adatoltságú terület települései egészen a 13. század elejéig alig-alig bukkannak fel az írott forrásokban. A 11. századból csupán egy, esetleg két adatunk van; a 12. századból is mindössze újabb két településről tudósítanak. A legkorábbi, a 11. század végéről a vármegye kezdetektől legjelentősebb, földrajzi tekintetben is centrális helyzetű települése, *Várad* (FÉ)², illetve *Keszteg* (FD)³ elnevezése adatolható. A következő században a forrásokban még két, Várad szomszédságában fekvő település bukkan fel: *Fugyi* (FD)⁴ és *Olaszi* (FÉ)⁵. A csekély korai névelőfordulás nyilvánvalóan a térség forrásszegény voltával is magyarázható.

Az adatok száma – ahogyan azt az alábbi ábra is mutatja – a 13. század második felétől kezd fokozatosan emelkedni mind a négy régióban, jól érzékelhető ugyanakkor a folyó alsó folyásának bal partján (AD) fekvő települések adatszámának a többitől eltérő, hirtelen megugrása (3. ábra).

3. ábra: Településnevek feltűnése a régiókban

	13/1.	13/2.	13/3.	13/4.	14/1.	14/2.	14/3.	14/4.	15/1.	15/2.	15/3.	15/4.	16/1.	16/2.	16/3.	16/4.
AD	14	18	21	34	40	50	48	50	51	53	54	53	52	51	51	49
FD	6	9	12	20	23	29	31	30	32	31	35	36	38	37	42	42
AÉ	13	12	15	23	25	26	26	29	32	31	32	32	27	27	28	28
FÉ	4	7	8	14	16	16	18	17	23	22	25	24	25	24	25	26

Forrás: Rácz Anita: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.

Második, jav., bőv. kiadás. Nagyvárad 2022.

² Cod. 12. sz./1095-re: *Uanadin - Warad*. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 682.

³ 1075/+1124/+1217: *Caztech*, *1220/1550: *Questest*. Uo. I. 633.

⁴ 1141: *Fudi*. Georg Heller: Comitatus Bihariensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München 1986. 127.

⁵ 1184: *Olaszi*. Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II. Csíkszereda 2003. I. 700.

Ezt az emelkedést leginkább a felső folyás ugyancsak bal parti részén (FD) megfigyelhető gyarapodás tudta megközelíteni, igaz, jóval később, jellemzően csak a 15. század végétől.

Feltűnő, hogy e két terület egyaránt síkvidéki jellegű, míg a gyéribben adatolt alsó folyás jobb (AÉ) partjának környéke vízenyősebb, mocsaras vidék, a felső folyás jobb partja (FÉ) pedig dombság.

A településszám megállapításakor a település nevének legkorábbi, forrásokban való megjelenését vettem alapul, és a településeket időben mindaddig folyamatosan létezőnek tekintettem, amíg a források ezt valószínűsítették. Ennek megfelelően, ha egy névalak egy-két negyedszázados időintervallumban nem adatolható, ám később ismét felbukkan a forrásokban, az általa jelölt települést a forráshiányos időszakra vonatkozóan is meglévőnek tekintettem.

Ennek kapcsán mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a források által megőrzött névadatok az elnevezések keletkezési idejéről nem mondanak semmit, fennmaradásuk a történelmi véletlen kérdése. Az adatok csupán arról tudósítanak, hogy a településnév és így a vele megjelölt lakott hely az adatolást megelőzően már létezett. Ennél pontosabb, a névkeletkezés idejére vonatkozó kronológia (azaz abszolút kronológia) tudományos eszközök híján nem állapítható meg. A forrásokban dokumentált adatok alapján azonban megvizsgálhatjuk az egyes településnév-típusok feltűnésének legintenzívebb időszakát, divatját. Mivel a nevek fennmaradásának véletlenszerűsége minden névegyedet, így minden névtípust azonos módon érint, ezért az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított, ún. relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén a települések első névelőfordulásai is szépen kirajzolják.⁶ (Ehhez lásd még Hoffmann István e kötetben szereplő írását is.)⁷

A településnevek szerkezeti sajátosságai a négy régióban

A helynévrendszerben felfedezhető, területhez köthető különbségek, az úgynevezett névmintázatok jól megragadhatók a településnevek szerkezeti sajátosságaiban mint a nevekben elsődlegesen megmutatkozó nyelvi tulajdonságokban. A helynevek szerkezeti tekintetben vagy egyrészesek (ezekben a név által jelölt helyről egyetlen információ fejeződik ki: *Kovácsi*, *Gyarmat*, *Besenyőd*) vagy kétrészesek lehetnek (ez utóbbiban két információ jelenik meg: *Endrefalva*, *Kovács/telke*, *Oláh/fenes*). Az

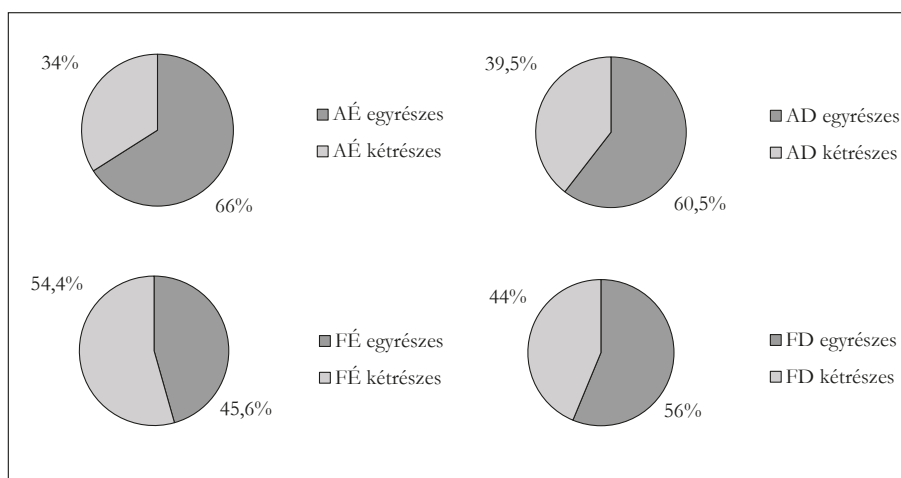
⁶ Vö. *Rácz Anita*: Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Szerk. Benő Attila – T. Szabó Csilla. Kolozsvár 2016. 50–61.; *Uő*: Helynévtörténeti adalékok Bihar vármegye korai településtörténetéhez. *Helynévtörténeti tanulmányok* 17. (2021) 55–72.

⁷ *Hoffmann István*: Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei. *Századok* 160. (2026) 3. sz. 405–415.

egyes kisebb, regionális részrendszerek különböző képet mutathatnak az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban, illetve a közöttük felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban. A továbbiakban ezeknek a szempontoknak a vizsgálata áll a középpontban.

Az elemzett négy régió eltérő település- és településnévszámaiban rejlő egyetlenségek kiküszöbölése érdekében a vizsgálat során minden esetben a százalékos arányokat érdemes figyelembe venni, s ezeket célszerű összehasonlítani. Ezért az itt következő négy diagram a vizsgált régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek előfordulását százalékos megoszlásban mutatja (4–7. ábra).

4–7. ábra: A régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek százalékos aránya

Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

A térségek névkincsében – egyetlen kivételtől eltekintve – az egyrészes nevek túlsúlya meghatározó a kétrészes elnevezésekkel szemben a kezdetektől a teljes ómagyar korban (a nyelvtörténeti periodizáció szerint a honfoglalástól 1526-ig terjedő időszakban). Az egyrészes nevek előfordulása a Sebes-Körös alsó folyásának jobb partján (AÉ) volt a legjellemzőbb, ahol a korszakban használatos településnevek több mint fele, 66%-a ilyen szerkezetű. Ettől az aránytól mintegy 5–10%-kal marad el a túlsó terület, az alsó és a felső folyás bal parti vidéke (AD, FD). Jelentősebben eltérő képet mutat azonban a felső folyás északi partjának (FÉ) névkincse, ahol nem túl markáns többséggel, 54%-kal a kétrészes nevek kerülnek többségbe.

A klasszikus történeti helynév-tipológia által inkább intuitív módon megfogalmazott és az utóbbi időkben a relatív kronológiai vizsgálatok által tényszerűen

igazolt megállapítás⁸ szerint az egy- és kétrészes településnevek közül az egyrészes elnevezések jóval archaikusabbnak tekinthetők, mint a kétrészesek, azaz a magyar helynévrendszer korábbi rétegéhez tartoznak. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a Sebes-Körös menti négy régióban az egyrészes nevek aránya a kétrészesekhez képest azt mutatja, hogy a folyó alsó szakaszán – mind a déli (AD), mind az északi (AÉ) oldalon – korábban jöhettek létre települések, mint a felső szakasz mentén. E tekintetben a leginkább archaikus az alsó szakasz északi régiójának (AÉ) névrendszere, a legkevésbé archaikusnak pedig a felső szakasz északi régiójának (FÉ) névkorpusza mutatkozik.

Az egyrészes nevek szemantikai struktúrája

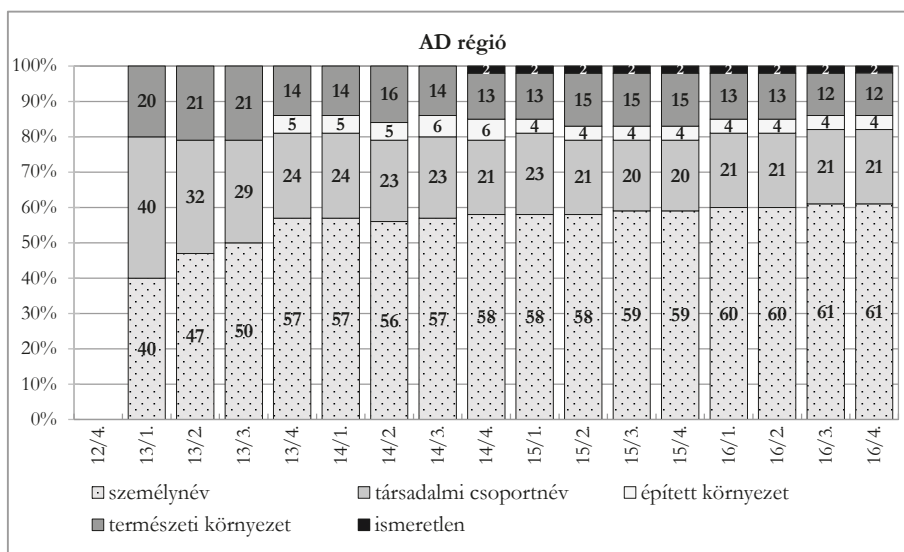
A településnevek újabb, funkcionális szempontú vizsgálata – amely a településnevek szemantikai tartalmát állítja a középpontba – további fontos információval szolgálhat egy adott névrendszer leírásához. Az alábbi diagramokon a négy régió archaikusabb, egyrészes településneveiben megmutatkozó szemantikai tartalom százalékos megoszlását láthatjuk (8–11. ábra).

Az egyes régiók területén létrejött településnevekben a jelentéstartalom vizsgálatakor is jól látható névmintázatbeli eltérések rajzolódnak ki. Szembetűnő hasonlóságot mutat ebben a tekintetben is a Sebes-Körös alsó folyása mentén fekvő két régió (AD, AÉ) egyrészes elnevezéseinek állománya. E két területen – de legjellemzőbben az AÉ régióban – létrejött egyrészes településnevek döntő részét a magyar helynévadás egyik legősibb névtípusát képviselő, a személynévre visszavezethető, birtoklásra utaló elnevezések adják. (Ebbe a névtípusba tartozik például az egyik legkorábbról ismert helynevünk, a *Levedia* is.) Az AD régióban e nevek aránya jellemzően megközelíti a 60%-ot, az AÉ területen pedig zömmel 60% fölötti az arányuk. Ez a névtípus a szintén humán környezetre utaló úgynevezett társadalmi csoportnevekkel (törzsnév, népnév, foglalkozásnév) létrehozott elnevezésekkel együtt – amelyeket ugyancsak a régi helynévtípusok közé sorolhatunk – az AD és az AÉ régió egyrészes neveinek szinte a kezdetektől 75–80%

⁸ Vö. *Rácz Anita*: Les ethnonymes dans les toponymes hongrois. *La Nouvelle Revue d'Onomastique* 56. (2014) 183–196.; *Uő*: A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. (2015) 19–37., 20–21.; *Uő*: Les noms de groupes sociaux dans les anciens noms de communes Hongrois. In: *Proceedings of the Third International Conference on Onomastics "Name and Naming" Conventional / Unconventional in Onomastics*. Ed. Oliviu Felecan. Cluj-Napoca 2015. 540–550., 546–548.; *Uő*: Ethonimák a régi magyar településnevekben. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 37.) Debrecen 2016. 180–181.; *Uő*: Régi magyar településnév-típusok i. m. 58.; *Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria*: *History of Hungarian Toponyms*. Hamburg 2017. 174–175.; *Uők*: Régi magyar helynévadás. Bp. 2018. 262–263.; *Rácz Anita – Tóth Valéria*: *Settlement Names Derived from Ethnonyms as Historical Evidence: the Case of Medieval Hungary*. *Voprosy onomastiki* 16. (2019) 1. sz. 104–120., 109–112.

körüli arányát adta. Ezeken kívül az AD régió területén 21–12%-kal csökkenő arányt, az AÉ régióban pedig 15–27%-ban növekvő tendenciát mutatva, a természeti környezetre utaló elnevezések is megjelennek, egy-egy névben pedig az épített környezet szolgált a névadás motivációjául.

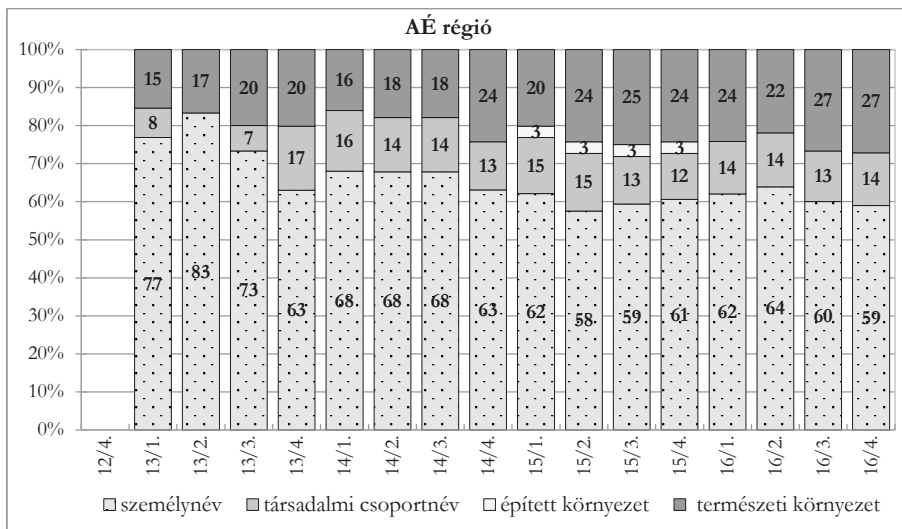
8. ábra: Az alsó déli régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százaléktéttel

Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

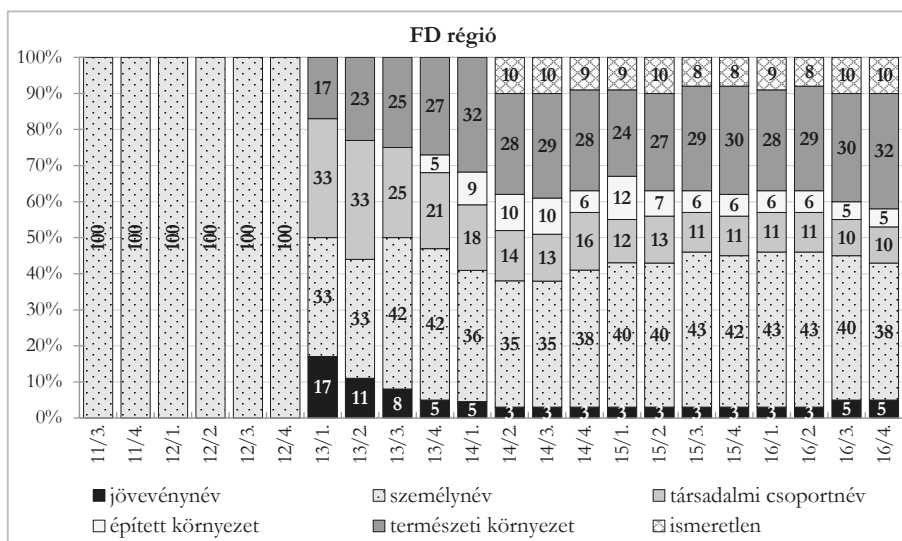
Ettől egyértelműen eltérő szemantikai mintázat rajzolódik ki a folyó felső folyásának településneveiben. A FD régió településnevei között csupán 40% körüli a személynévre visszavezethető elnevezések aránya, s az idő előrehaladtával itt egyre erőteljesebb motivációt jelent a névadásban a települések természeti környezete (17–32%). Ez a motiváció még hangsúlyosabban jellemző a Sebes-Körös felső folyásának északi partja mentén települt, a FÉ régióhoz tartozó falvak elnevezésében, ahol kezdetben 30, majd 50% körüli arányt képviselnek az ide sorolható településnevek. Figyelemre méltó, hogy a személynévi eredetű elnevezések ebben a régióban feltűnően későn, csak a 13. század végén és igen csekély arányban jelennek meg. Mindez azt jelezheti, hogy a birtoklás tényének (pontosabban a birtokos személyének) a településnevekben való kifejezése itt és ekkor már nem volt olyan fontos névadási motiváció.

9. ábra: Az alsó északi régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százaléktéttel

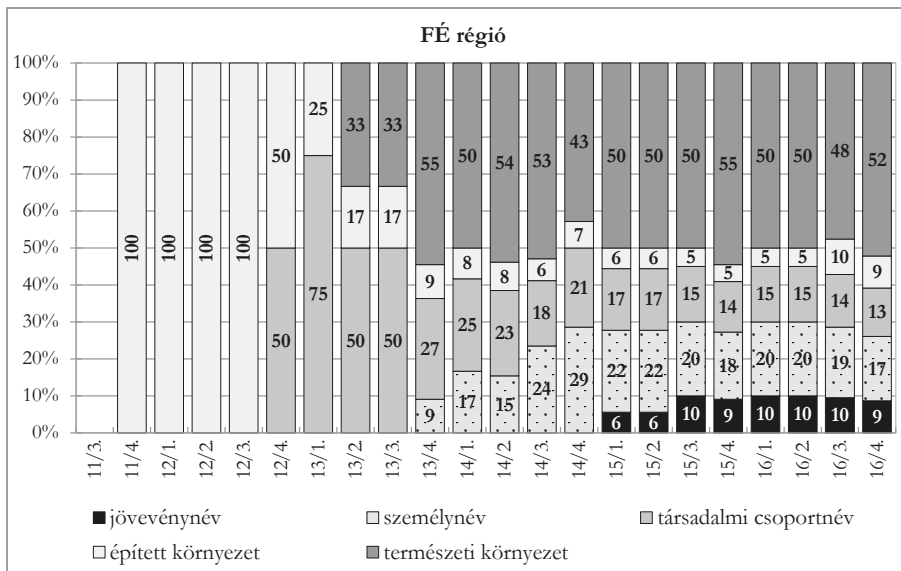
Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

10. ábra: A felső déli régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százaléktéttel

Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

11. ábra: A felső északi régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százaléktéttel

Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

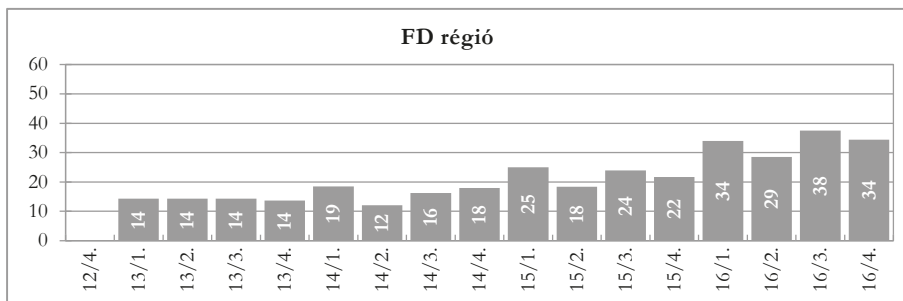
A vizsgált négy régió ómagyar kori névkorpuszának szemantikai elemzése alapján tehát hasonló megállapításra juthatunk, mint amit a szerkezeti elemzés nyomán is megfogalmazhatunk: a Sebes-Körös-menti régiók közül a legarchaikusabb névállománnyal e tekintetben is az AÉ régió rendelkezik. Ettől leginkább eltérő kép a FÉ régió névkincsének mintázatában rajzolódik ki.

Településtörténeti szempontból figyelemre méltó még a FD régióban a 13. század elejétől, a FÉ régióban pedig a 15. század elejétől – nem nagy számban – feltűnő idegen eredetű nevek csoportja (FD: *Bertény* [szláv], *Pestere* [román], FÉ: *Derna* [szláv] > Magyar- vagy *Alsóderna*, Oláh- vagy *Felsőderna*), amely két-ségkívül betelepülő nem magyar nyelvű népességet jelez.

A kétrészes nevek mint újabb névréteg

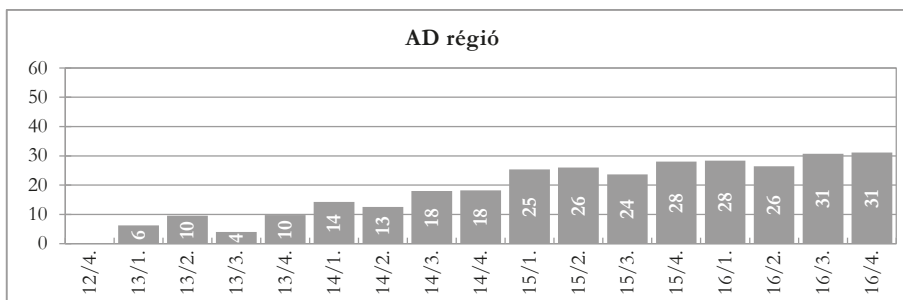
Amint már arról fentebb szó esett, a kétrészes településnevek összességében a településnevek újabb típusát képviselik az egyrészes típusokhoz képest (12–15. ábra).

12. ábra: A felső déli régió kétrészes neveinek százalékos aránya

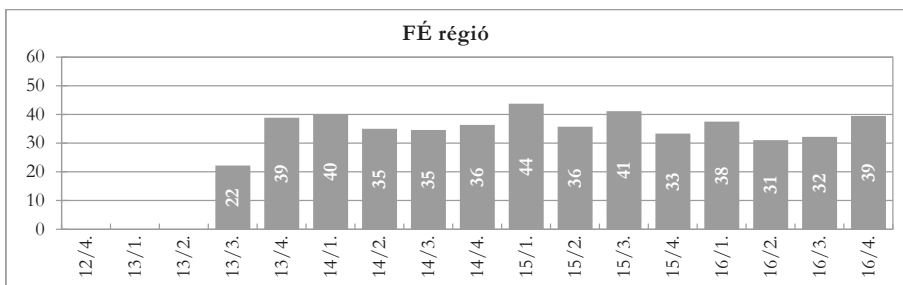
Forrás: *Rácz A.*: A régi Bihar vármegye i. m.

13. ábra: Az alsó déli régió kétrészes neveinek százalékos aránya

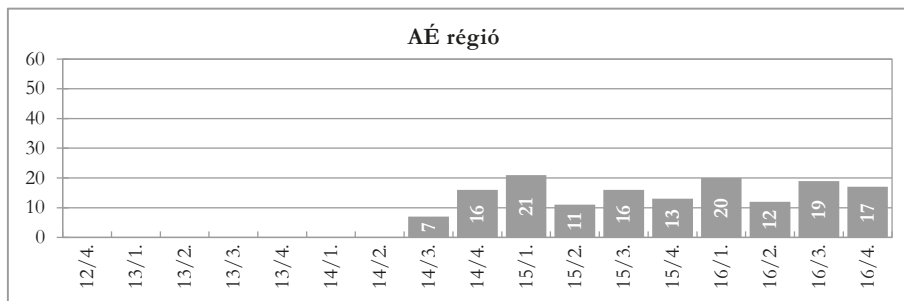
Forrás: *Rácz A.*: A régi Bihar vármegye i. m.

14. ábra: A felső északi régió kétrészes neveinek százalékos aránya

Forrás: *Rácz A.*: A régi Bihar vármegye i. m.

15. ábra: Az alsó északi régió kétrészes neveinek százalékos aránya

Forrás: Rácz A.: A régi Bihar vármegye i. m.

A névmintázatok eltéréseit a továbbiakban a kétrészes településnevekre koncentrálni célszerű jellemezni. A kétrészes elnevezések legkorábban a 13. század elején bukkannak fel a Sebes-Körös bal partján (12–13. ábra), előfordulásuk csekély mértéke ebben a kezdeti szakaszban nem különbözik az alsó és a felső folyás mentén (FD, AD). Ez időtől kezdve azonban a kétrészes nevek aránya mindkét területen folyamatosan emelkedik: a FD névanyagban 12–38%, az AD névadatok között 4–31% a növekvő részvételük. Kissé később, csak a 13. század második felétől maradtak fent kétrészes elnevezések a FÉ régióból (14. ábra), ahol már a forrásokban való legkorábbi megjelenésüktől kezdve tartósan magas arányban, 22–44%-kal képviseltetik magukat. Két tekintetben is látványosan elűnnek az AÉ terület adottságai a többi régióétól (15. ábra). Egyfelől az adatok szerint innen – a másik három régióhoz képest kronológiailag jócskán lemaradva – csak egy évszázaddal későbből, a 14. század második felétől adatolhatók az első kétrészes névalakok. Másfelől e kétrészes településnevek belső aránya itt a legalacsonyabb a négy régió közül (7–21%), ami arra utal, hogy – ebből a szempontból is – a vizsgált régiók közül ez a terület rendelkezik a legarchaikusabb névállománnyal.

Mindezek alapján a négy régió településneveinek szerkezeti típusaiban megfigyelhető arányok és kronológiai sajátosságok két dologra is rámutathatnak.

1.) A Sebes-Körös déli partja mentén (FD, AD) a névállomány kialakulása időben hosszabban elnyúló folyamat volt, amelynek során a kétrészes elnevezések számának mérsékelt, de folyamatos növekedésével átalakultak a településnév-rendszer belső arányai is.

2.) Az északi part mentén (FÉ, AÉ) időben gyorsabb ütemben alakult ki, és később is stabilabb, sőt lényegében szinte változatlan struktúrájú maradt a településnév-állomány.

Ez a nem túl markáns, de mégis jellemző különbség a Sebes-Köröstől északra, illetve délre fekvő területek benépesülési ütemének némi különbségére is utalhat. A déli részeken a kétrészes nevek számának csekély, de folyamatos emelkedése a betelepülés és az ezzel járó falualakulás lassú, folyamatos jellegére enged következtetni. A folyótól északra eső térségekben rövidebb ideig tartó (FÉ: a 13. század második felében, FD: a 14. század második felében), de intenzívebb betelepülési folyamattal számolhatunk.

Történettudományi ismeretek a térség betelepüléséről

A kora középkori Bihar vármegye területének megtelepedési időpontjáról pontos adatokat a történettudomány mindeddig nem tudott felmutatni. Az általam itt vizsgált térség településtörténeti viszonyával – ismereteim szerint – nem foglalkozott a történettudomány. A megye korai történetét 1940-ben megíró Jakó Zsigmond úgy vélte, hogy a vidék természeti adottságai a honfoglalás idején igen kedvezőek lehetnek a letelepedésre, amiből arra következtetett, hogy a honfoglaló magyarok itt le is telepedtek, s a térséget az ősfoglaló nemzetségek – közöttük az Ákos- és a Kátanem – birtokának tartotta. Véleménye szerint a 10–11. század fordulóján jöttek létre a törzsnévi eredetű települések, míg a népnévre visszavezethető névvel rendelkező települések a 11–12. században alakultak ki. Ennek alapján elképzelése szerint a terület lakott helyeinek nagy többsége a 12. század végén már létezett.⁹

Györffy György ősi nemzetségekről ugyan nem beszélt, de elgondolása szerint a bihari herceg szállásterülete e vidéken a 10. század elején már kialakult, s hamarosan létre is jöttek a foglalkozásnévi eredetű településnevek.¹⁰

Kristó Gyula¹¹ és Zsoldos Attila¹² véleménye szerint valamely magyar törzs szálláshelye lehetett Biharvár; Bárány Attila¹³ pedig régészeti leletekből indul ki, amikor a vidék nemzetségi megszállásáról szól. Az itt éppen csak felvillantott vélemények azonban jórészt csupán elméleti alapokon álló hipotézisek és feltevések egyértelmű történeti vagy régészeti bizonyítékok nélkül.¹⁴

⁹ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.) Bp. 1940. 85–87.

¹⁰ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 36–41.; *Uő*: Az Árpád-kori Magyarország i. m. I. 571–575.

¹¹ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp. 1980. 458–459., 465., 467.

¹² *Zsoldos Attila*: Bihar megye korai története. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 167–190., 177.

¹³ *Bárány Attila*: Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. Publicationes Universitatis Miskolcensis 9. (2004) 3. sz. 5–39. 27.

¹⁴ Lásd még *Révész László*: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13.) Szeged–Bp. 2020. 194–196.

Régészeti ismeretek a térség korai Árpád-kori történetéről

Révész László a közelmúltban a Tiszántúl korabeli temetőinek nyomait vizsgálta, így többek között a Körös-Berettyó és a Nagy-Sárrét vidékét is górcső alá vette.¹⁵ Úgy gondolom, ez kitűnő lehetőséget nyújthat arra, hogy az általam kutatott és ezen írásomban röviden bemutatott Sebes-Körös-menti régiók településneveinek elemzéséből levont névtörténeti tanulságokat megkíséreljem összevetni a Révész László által bemutatott régészeti eredményekkel. Vajon a két tudomány eredményei megerősítik vagy éppen gyengítik egymást, a tendenciák egy irányba mutatnak vagy széttartanak?

Révész László sorra veszi a jelzett területen a régészet által napjainkig feltárt korai sírokat és temetőket, az azokban talált tárgyi leleteket. Célja, hogy az ezekből levonható tanulságokat a kutató elődök eredményeire támaszkodva újrafogalmazza, az újonnan felmerülő, illetve a korábbi örökölt kérdésekre rávilágítson, s azokhoz lehetséges megoldási javaslatokat kapcsoljon. Mindezt azért is tartja továbbra is igazán jelentős feladatnak, mert „[...] a 10. század kutatásában a régészeti leleteknek kiemelten fontos szerepük van. Ebből az időszakból ugyanis belső írott forrásaink nincsenek.”¹⁶ Tanulmányom utolsó részében e munka nyomán azt emelem ki, hogy az általam fentebb elemzett Sebes-Körös menti régiók történetéről mit tudhatunk meg az eddig megismert régészeti leletek alapján.

Révész László könyvében a Sebes-Körös folyásának vidékéről a 10–11. századra vonatkozóan azt állapítja meg, hogy „A Sebes-Körös mentén Nagyvárada legkeletibb pont, ahonnan korszakunkba sorolható temetőket ismerünk.”¹⁷ Ezek az általam a folyó alsó folyásának északi oldalán (AÉ) meghatározott régió több településéhez köthető korai, 10–11. századi nyomok: a Sárréthez tartozó Komádi, (Magyar)Homorog, (Körösszeg)Apáti, (Berek)Böszörmény, illetve az általam már az AD régióhoz tartozóként megjelölt (Körös)Tarján több régészeti lelőhelye.

A fentiekhez a következők tehetők hozzá a történeti névtan oldaláról: bár az itt felsorakoztatott települések nevének a forrásokban való első felbukkanása ugyan Várada kivételével – ahogyan már említettem – a 13. századtól adathozható, reményeim szerint munkámból az is kitűnt, hogy az AÉ régió névanyaga mind a strukturális sajátosságait, mind a szemantikai tartalmát illető vizsgálatok eredményei alapján a négy régió legarchaikusabb névkorpuszának

¹⁵ Uo. 170–184.

¹⁶ Uo. 7.

¹⁷ Uo. 178.

tekinthető. S bár nyilvánvaló, hogy az egyes falvak megtelepedésének időpontjáról, de még a településnevek létrejöttének idejéről sem tud a névtan pontos információval szolgálni, az ómagyar kori településnevek tanúsága alapján arra következtethetünk, hogy a Sebes-Körös folyásának alsó, északi part menti szélesebb sávja (AÉ) lehetett a folyó menti területek közül a legkorábban lakott. Ez a megállapítás összhangban áll az említett 10–11. századi régészeti leletek földrajzi elhelyezkedésével, s ezzel a névtörténeti és régészeti eredmények kölcsönösen kiegészítik egymást.

Munkájának egy helyén Révész László ezt írja: „A rendkívül bizonytalan nyelvészeti adatok önmagukban történeti, illetve politikatörténeti kérdések megoldásához nem elegendőek, ha pedig azok hiányosságait az ugyanilyen minőségű történeti és régészeti forrásokkal kívánják enyhíteni, akkor a végeredmény a vegyes érvelés módszertani zsákutcája lesz.”¹⁸ Ezzel a gondolattal magam is egyetértek. Ugyanakkor azt remélem, hogy ez a tanulmány is elég meggyőzően példázza azt, hogy a történeti névkutatás és a régészet saját kutatási eszközeivel és módszereivel saját jogon elért eredményeit egymással összevetve, s ezzel a két tudományterület dialógusát kezdeményezve újabb ismeretekhez juthatunk a Kárpát-medence és a magyarság múltjáról.

THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RAMIFICATIONS OF TOPONYMIC PATTERNS

By Anita Rácz

SUMMARY

The study of the toponymic evidence of a well-defined area provides an opportunity to draw conclusions regarding the history of names, dialects, and linguistic geography. Within the framework of toponymic geography, the phonological, morphological, and lexical characteristics of an area, as well as the structural features of toponyms, can be explored. Such researches are based on the assumption that the toponymic set of a given area may exhibit characteristics distinct from those of other regions. By comparing the linguistic patterns thus revealed, the general linguistic conditions of the period under study can also be delineated.

According to recent research, the characteristic divergences of toponymic systems (place-name structures, naming patterns) are much more closely linked to natural geographical and topographical features than to artificial territorial units; thus, these differences, as well as the development of dialectal variations – in addition to the influence

¹⁸ Uo. 316.

of foreign-language environments and migration – can be explained by the influence of the natural geographical environment.

In my study, I examine the Old Hungarian toponyms of the Sebes-Körös valley, a river that played a defining role in the lives of the inhabitants of historical Bihar County. Taking into account the etymological, spatial, and chronological characteristics of the place names, I highlight several distinctive features of the naming patterns in the areas along the Sebes-Körös, and also compare the results with the findings of archaeological research in the region.